

Biblija u vrijeme reformacije

Stanko Jambrek
Biblijski institut, Zagreb
sjambrek@bizg.hr

UDK:22:27:283
Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 2, 2010.
Prihvaćeno: 3, 2010.

Sažetak

U prvome dijelu članka razmatra se uporaba latinske Biblije i Biblija prevedenih na narodne jezike u vrijeme reformacije. U drugome se dijelu razmatraju temeljna pitanja proizašla iz dosljedne primjene reformacijskog načela sola Scriptura, među kojima je pitanje kanona, autoriteta, dostatnosti, jasnoće i razumijevanja Biblije. U radu se iznose promišljanja vodećih teologa reformacije po pojedinom pitanju i usvojena učenja pojedine tradicije reformacije i protureformacije kako su zapisana u njihovim temeljnim dokumentima. U zaključku se ističe da je glavna poruka Svetoga pisma jasna čak i neobrazovanom laiku, pa stoga svaki čovjek može neposredno doći k Bibliji da bi tražio i našao istinu. Reformacija je iznova potvrdila da je Sveto pismo jedini autoritet za propovijedanje, teologiju i svakodnevno življenje, te da sav nauk mora potjecati iz Svetoga pisma, a da se ništa ne dodaje ili oduzima.

Ključne riječi: autoritet, Biblija, kršćanski nauk, propovijedanje, reformacija, sola Scriptura, Sveto pismo

Uvod

Kršćanski su humanisti tijekom petnaestog i početkom šesnaestoga stoljeća svojim pozivom na povratak k izvorima (*ad fontes*) začeli pokret proučavanja Biblije i uspoređivanje tadašnjih prijevoda Biblije s izvornim hebrejskim, grčkim i latinskim tekstovima. Kritičkim izdanjima Biblije i crkvenih otaca dali su velik duhovno-stvaralački poticaj obnovi biblijske teologije i života Crkve. Reformacija je postala pokret knjige, posebice Biblije.

Od kada je Johannes Gutenberg iz Mainza počeo upotrebljavati pokretni tisak (1450), tiskarski stroj postaje najmoćnije sredstvo širenja i razmjene znanja i

Gutenbergova Biblija, dovršena 1455, latinska Biblija na 1282 folio stranice u 2 stupca po 42 retka, tiskanu u 100-200 (180?) primjeraka, dijelom na pergamentu, dijelom na papiru ("Biblija od 42 retka").

ideja, koje se poput požara proširilo Europom. Uporaba tiskarskog stroja skinula je "Bibliju s lanca",¹ učinivši je dostupnom ne samo za učenjake, svećenstvo i redovnike, već i za zemljoradnike na polju i služinčad na vlastelinstvu.²

Prva Biblija tiskana je 1455. godine, a do kraja stoljeća tiskano je više od sto-

- 1 Vezanje Biblije lancem bila je praksa srednjovjekovne crkve kako bi ju zaštitila od krađe. O Bibliji vezanoj lancem postoje dvije oprečne pripovijesti. Prema jednoj Biblija je bila okovana lancem kako je vjernici ne bi mogli koristiti, već samo svećenici. Na taj su način svećenici mogli zadržati vjernike laike da ne čitaju Bibliju te su nesmetano mogli izmišljati i u crkveni život uvoditi različite običaje koji nisu u skladu s Biblijom. Druga ističe da je Crkva lancem vezala Bibliju uz stol za čitanje u želji da približi Bibliju svima koji znaju čitati i istovremeno ju lancem osigurala od krađe, jer su knjige prije otkrića tiska bile izuzetno skupe, a Biblija, ručno prepisivana, posebice.
- 2 Kao prilog toj tvrdnji izvrsno služi izjava Campana, biskupa Terama, za tiskara Ulricha Hana: "On tiska u jednome danu koliko je ranije bilo pisano u godini dana" (Black, 1976, 408).

dvadeset izdanja cijele Biblije, koja je postala najtraženija knjiga.³ Uglavnom su tiskane Biblije na latinskome jeziku, ali i na grčkome, hebrejskome, njemačkome, francuskom, talijanskom i drugim narodnim jezicima.

U doba reformacije Biblija se rijetko čitala u Rimokatoličkoj crkvi. Rijetki su bili oni koji su poznavali što Sveto pismo govori i znači. Vjera se pretežno odnosila na suglasje izjavama o Bogu, čovjeku, crkvi, svecima, itd. Između vjernika i Biblije obično je bilo crkveno učiteljstvo – papa, biskupi i svećenici – koje je sebi prisvojilo pravo izlaganja i tumačenja Božje riječi. Biblija je pisana latinskim jezikom, kojega su poznavali samo učeni ljudi. Za običan puk preostala su pak oskudna tumačenja Božje riječi, koja im je hijerarhija priredila. Reformatori, među kojima su mnogi bili lingvisti i znanstvenici, vjerovali su da Biblija govori jednako intelektualcima njihova vremena kao i običnim ljudima. Stoga su uz uporabu kritičkih izdanja Biblije na latinskom jeziku prionuli prevođenju i tiskanju Biblije na narodnim jezicima, kako bi svi ljudi mogli čitati i razumjeti Božju riječ.

Uporaba Biblije na latinskom jeziku u vrijeme reformacije

John M. Lenhart (1946, 416) ističe da je šesnaesto stoljeće bilo stoljeće latinske Biblije. Objavljuje podatke Waltera A. Copingera⁴ prema kojima su od 1450. do 1500. godine objavljena 94 potpuna latinska izdanja Biblije, a od 1501. do 1600. godine objavljeno je 438 izdanja. Od 1501. do početka reformacije 1517. godine tiskana su 43 izdanja Biblije na latinskom jeziku. Od početka reformacije do Lutherove smrti 1546. godine tiskana su 163 izdanja, a u razdoblju od 1546. do 1600. godine tiskana su 232 izdanja cijele Biblije na latinskom jeziku.

Zašto je u jeku poticaja prevođenja Biblije na narodne jezike tiskano čak 438 izdanja Biblije na latinskom jeziku? Zašto su se Biblijom na latinskome najviše koristili reformatori? Odgovor na ova pitanja je višeslojan. Reformatori su koristili Bibliju na latinskome iz više razloga. Prvo, pod utjecajem poziva humanista na povratak k izvorima (*ad fontes*) reformatori rjeđe uspoređuju i ispravljaju tekst Vulgate prema starijim verzijama latinskih manuskripta, a češće s izvornim hebrejskim i grčkim tekstom Biblije. Dok su rimokatolički teolozi ulagali veliki napor da njihova izdanja Vulgate budu vjerne kopije najstarijih i najboljih latinskih rukopisa, protestantski su teolozi nastojali obnoviti latinski tekst prema hebrejskom i grčkom izvorniku. Drugo, Biblijom na latinskom jeziku zahvaćali su broj-

3 Iscrpan prikaz oko osam tisuća izdanja Biblije tiskanih od 1450. do 1778. na raznim jezicima objavio je Andrew Gottlieb Masch u svom djelu *Bibliotheca Sacra*, tiskanom na latinskom u četiri sveska od 1778. do 1785. u Halleu u Njemačkoj. Ovo djelo je još uvijek neophodno za studij ranih izdanja tiskanih Biblija (Lenhart, 1946, 416).

4 Walter Arthur Copinger. *Incunabula Biblica*. London: 1892. str. IV-V, 207-221.

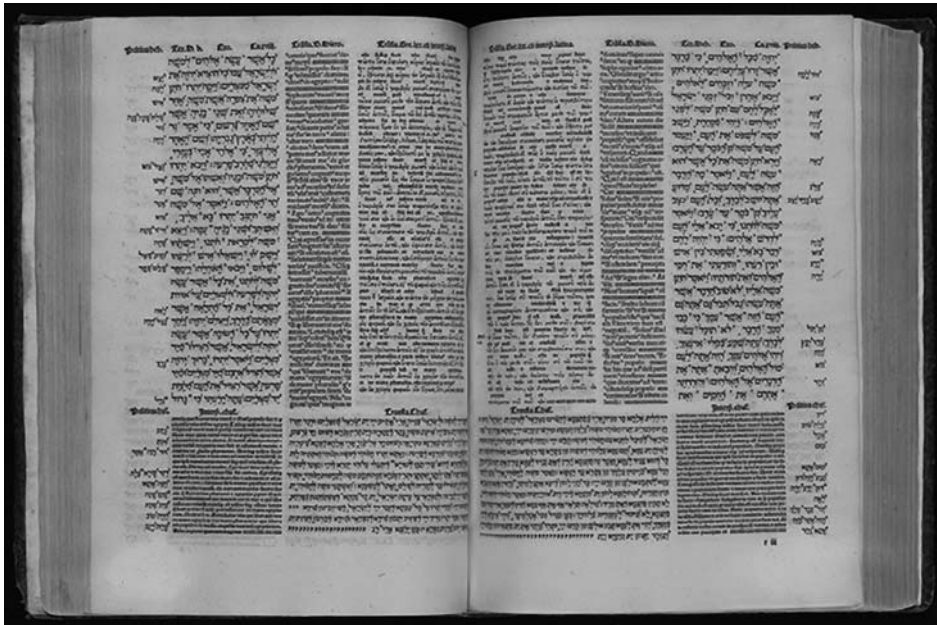
ne europske humaniste, intelektualce i studente teologije koji su se izvršno služili latinskim jezikom.⁵ Treće, Biblija na latinskom bila je izvršno sredstvo evangelizacije rimokatolika te, kako to ističe Lenhart (426), protestantske propagande među katolicima. Uz biblijski tekst protestantski su teolozi pisali svoje komentare i često ih tiskali bez potpisa ili pod pseudonimom kako bi izdanja bila prihvatljiva katolicima.⁶ Četvrto, reformatori nisu, barem u početku, mijenjali obrazovni sustav srednjeg vijeka, već su nastavili obrazovati djecu prema stoljećima starim crkvenim metodama. Stoga su nastavili odgajati djecu u latinskim školama.

Dobar latinski jezik, smatrali su mnogi humanisti i reformatori, vrlo je važan jer se njime ispravljaju česte greške u Vulgati. Neki su učenjaci vjerovali da će pročišćavanje latinskoga stila dovesti do čišćenja i obnove u teologiji (Hall, 1976, 41). Snažan poticaj obnove latinskoga jezika došao je iz Italije objavljivanjem knjige *Elegantiae Latini Sermonis* (prvo izdanje 1444) Lorenza Valle i latinske gramatike *Institutiones Grammaticae* (1501) tiskara Alda Manutija.⁷

Biblia Polyglotta Complutensia

Veliki uspjeh predreformacijske učenosti bila je višejezična Biblija nazvana *Complutensian Polyglot*. Nadbiskup Toleda, kardinal Francisco Ximénez de Cisneros, utemeljitelj trojezičnog sveučilišta u gradu Alcalá de Henares (lat. Complutum) započeo je 1502. rad na višejezičnoj Bibliji, okupivši brojne stručnjake pod vodstvom Diega Lópeza de Zuñiga (umro 1531). Biblija je priređena na temelju manuskripta koje je kardinal Ximénez de Cisneros posudio u knjižnici sv. Marka u Veneciji i Vatikanskoj knjižnici u Rimu (bez *Codexa Vaticanusa*), ili ih je kupio (Hall, 1976, 57). Ta višejezična Biblija poznata kao *Biblia Polyglotta*,

- 5 U predgovoru nepotpunog izdanja Biblije na latinskom jeziku (Postanak - 2 Kraljeva i Novi zavjet) koje su objavili 1529. godine reformatori u Wittenbergu, Luther je zapisao: "Tekst Petoknjžja je ispravljen na mnogim mjestima prema hebrejskom izvorniku. Podsjećam čitatelje da smo poduzeli ovaj pothvat za dobrobit studenata Biblije, a ne za prihvaćanje u crkvama. Na ovaj način naš će posao biti od velike pomoći studentima pri studiju kod kuće ili propovjednicima u pripremanju propovjedi na temelju Svetog pisma; za javnu je službu bolje posvuda zadržati staro izdanje (latinsku Vulgatu) ili sličan tekst" (Lenhart, 426).
- 6 Lenhart (426-427) donosi niz primjera, od kojih izdvajam sljedeće. Martin Butzer je 1529. objavio u Strasbourgu Psaltir s tekstom i komentarima na latinskom jeziku pod pseudonimom Aretius Felinus. Knjiga je vrlo uspješno distribuirana Francuskom i Italijom sve dok se nije otkrilo pravo ime autora. Zatim je knjiga prilagođena kalvinizmu i objavljena u deset izdanja do 1667. godine. Tiskar William Rovillus iz Lyona tiskao je nekoliko protestantskih Biblija na latinskome, a kako bi izbjegao zabranu distribuiranja na naslovnice izdanja iz 1569. i 1573. otisnuo je lažnu bilješku da su Biblije revidirane u Rimu. Robert Stephanus tiskao je u svom izdanju latinske Biblije u Ženevi 1557. Bezine bilješke na Novi zavjet pod imenom katoličkog studenta Biblije Vatablusa.
- 7 Philipp Melanchthon objavio je 1526. latinsku gramatiku i morfologiju, što mu je uveliko pomoglo u stjecanju počasnog naziva "učitelj Njemačke".

Biblia Polyglotta Complutensia

Biblia Polyglotta Complutensia, *Complutensian Polyglot* priredena je i tiskana od 1514. do 1517. godine, a objavljena je u šest svezaka 1521/22. godine.⁸ Stari zavjet objavljen je u četiri sveska s latinskim tekstom u sredini stranice, između teksta na hebrejskom s lijeve strane i teksta Septuaginte s desne. Targum Onkelos (aramejski prijevod) tiskan je za Petoknjžje zajedno s prijevodom na latinski. Četvrti svezak sadrži Novi zavjet na grčkom, a šesti uključuje različite referencije i pomagala za proučavanje.

Novum Testamentum

Najznačajnije i najutjecajnije izdanje Novoga zavjeta na latinskom jeziku početkom šesnaestoga stoljeća, *Novum Testamentum*, objavio je humanist Erazmo Roterdamski (1469-1536). On je preveo Novi zavjet s grčkog izvornika na latinski jezik i objavio ga u ožujku 1516. pod nazivom *Novvm instrumentu[m] omne* kao

8 Biblija je tiskana u Španjolskoj, u gradu Alcalá de Henares u tiskari Arnalda Guilléna de Brocara. Naziv *Complutensian Polyglot* dobila je po latinskom imenu Complutum grada Alcalá de Henares. Iako je Novi zavjet bio priredjen i tiskan do 10. siječnja 1514, a cijela Biblija do 10. srpnja 1517, četiri mjeseca prije kardinalove smrti (8. 11. 1517), španjolski humanisti imali su teškoće u dobivanju papine dozvole za objavljivanje, stoga je Biblija objavljena tek 1521/22, nakon dopuštenja pape Leona X, *proprio motu* od 22. ožujka 1520. (Maas, 1909).

Novvm instrumentu[m] omne. Erazmov prijevod Novoga zavjeta objavljen 1516. s paralelnim tekstem na grčkom i latinskom jeziku. Drugo izdanje 1519. mijenja naziv u *Novum Testamentum*.

paralelni tekst na grčkom i latinskom. Bio je to prvi tiskani Novi zavjet na grčkom jeziku.⁹ Drugo izdanje 1519. mijenja naziv u *Novum Testamentum*. Erazmo se za prijevod koristio s nekoliko (šest do sedam) grčkih rukopisa. Njegov je prijevod služio kao temeljni tekst (*Textus receptus*) za Lutherov prijevod Novog zavjeta na njemački, Tyndaleov na engleski, Bibliju kralja Jakova (King James Version Bible), i za prijevod na druge jezike.¹⁰

Naklade i izdanja latinske Biblije

Naklade Biblije i dijelova Biblije na latinskome bile su veće od naklada objavljenih Biblija i dijelova Biblije na narodnom jeziku. Biblije na latinskom jeziku prodavane su diljem cijele Europe,¹¹ a Biblije na narodnom jeziku samo na području pojedinog jezika.¹² Prosječna naklada je tisuću do dvije tisuće primjeraka. Uglavnom je biblijski tekst bio popraćen iscrpnim komentarima, bilješkama

- 9 Iako slovi kao prvi tiskani Novi zavjet na latinskome, Erazmov tekst nije i prvi priređeni i tiskani tekst Novoga zavjeta na latinskome. Novi zavjet na latinskom u *Biblia Polyglotta Complutensia* bio je priređen i tiskan još u siječnju 1514, a cijela Biblija 1517, ali je uvez i objavljivanje te Biblije u Rimu odgođeno do 1521/22, najvjerojatnije pod utjecajem Erazma, njegova humanističkog kruga ili izdavača Frobenia (Hall, 1976, 59).
- 10 Izraz *Textus receptus* ili *Prihvaćeni tekst* koristi se danas za sva izdanja grčkoga Novog zavjeta koja slijede rana tiskana izdanja Deziderija Erazma. Izraz se prvi put koristi u Elzevirovu izdanju grčkog Novog zavjeta iz 1633. U predgovoru Daniela Heinsiusa koristi se latinski izraz "textum ... receptum". Stoga je izdanje iz 1633. postalo poznato kao *Textus receptus* ili *Prihvaćeni tekst*. Kasnije je taj izraz proširen na brojna izdanja grčkog Novog zavjeta koja dolaze iz iste bizantske tekstualne tradicije predstavljajući većinu grčkih rukopisa prije 16. stoljeća. Od šesnaestog do dvadesetog stoljeća objavljeno je oko trideset različitih izdanja *Prihvaćenog teksta*, a poznata su po imenu priređivača i godini izdanja. Ona uključuju: Stuničino izdanje kako je objavljeno u *Biblia Polyglotta Complutensia* (priređene 1514, objavljene 1521/22); Erazmova izdanja iz 1516, 1519, 1522, 1527 i 1535; Colinaeusovo izdanje iz 1534. priređeno prema Erazmovim izdanjima i *Biblia Polyglotta Complutensia*; Stephensova izdanja (Robert Estienne, Stephanus) iz 1546, 1549, 1550 i 1551; devet izdanja Theodorea Beze objavljena između 1565 i 1604., a deseto je objavljeno posthumno 1611; Elzevirova izdanja iz 1624, 1633 i 1641.
- 11 Lenhart smatra da je tijekom pedeset godina (1521-1570), zahvaćajući jedan i pol naraštaj u Zapadnoj Europi (na području objavljivanja knjiga na latinskom jeziku koje je većinski bilo katoličko) živjelo i umrlo oko sto pet milijuna ljudi (1946, 432).
- 12 Primjerice, Tyndale je tiskao svoj prijevod Novoga zavjeta na engleski jezik u 3000 primjeraka, a Martin Luther je svoj prijevod Novoga zavjeta na njemački jezik tiskao u 4000 primjeraka, koji su rasprodani u tri mjeseca (Lenhart, 1946, 432). Usporedbe radi, prijevod Novog zavjeta hrvatskih protestanata tiskan u Biblijskom zavodu u Urachu na glagoljici (1562/63) i ćirilici (1563) objavljen je u 2000 primjeraka svakog izdanja. Njemački izdavači tiskali su Biblije u malim nakladama jer su revizije novih prijevoda bile česte te ni jedan nakladnik nije želio imati zalihne Biblije u vrijeme najave i tiskanja revidiranoga izdanja. Iako su pojedini tiskari imali monopol na pojedina izdanja Biblije, natjecanje među tiskarima bilo je vrlo često, zbog čega je cijena Biblije bivala sve niža, a Biblija sve dostupnija.

i sažecima nauka te predgovorima, uvodima i pogovorima. Često su ti sažeci učena Staroga i Novoga zavjeta, predgovori i komentari tiskani u zasebnim brošurama bez biblijskoga teksta.

Reformatori su u početku shvatili da su tiskane Biblije i komentari Svetoga pisma na latinskom jeziku izvrsno sredstvo zahvaćanja evanđeljem obrazovanih slojeva društva katoličke Europe, kojima narodni jezik ne znači mnogo. Dok su tiskane Biblije, knjige i brošure na narodnim jezicima zahvaćale mase, tiskovine na latinskom jeziku imale su veliki utjecaj na obrazovane Europljane. Intelektualci ondašnjega vremena nisu bili pridobiveni za reformaciju čitanjem i proučavanjem Biblije i tekstova na narodnim jezicima, već čitanjem i usvajanjem nauka iz Biblije i vjerske literature objavljene na latinskom jeziku (Lenhart, 1964, 425).

Popis izdanja protestantskih Biblija i dijelova Biblije na latinskom jeziku od 1521. do 1570. godine¹³

	Broj izdanja
Cijele Biblije u izdanju katoličkih gradova, koje se nalaze na Popisu zabranjenih knjiga	80
Cijele Biblije koje su objavili protestantski urednici i tiskari	58
Nepotpuna Biblija (10 ili 11 knjiga Staroga i Novoga zavjeta)	2
Stari zavjet	3
Nepotpun Stari zavjet (samo prvokanonske knjige)	2
Novi zavjet	158
Zbirka izabranih knjiga Staroga i Novoga zavjeta	6
Erazmove parafraze Novoga zavjeta, osim Apokalipse, koje su objavili protestantski nakladnici	14
Evandjelja neusklađena	19
Evandjelja usklađena	16
Evandjelja usklađena latinskim stihovima	8
Djela apostolska u prozi	18
Djela apostolska u stihu	2
Pavlove i kanonske poslanice	4
Otkrivenje	1

13 Ovaj Lenhartov (1946, 430-431) popis izdanja protestantskih Biblija na latinskom je nepotpun, jer su nepotpuni bibliografski izvori.

Poslanice i Evanđelja za čitanje u nedjelju i blagdane	43
Zbirke knjiga Staroga zavjeta (2-12 knjiga)	57
Pojedinačne knjige Staroga zavjeta osim Psalama	292
Izdanja Psalama u prozi (neka sadrže dva, tri ili četiri različita prijevoda na latinski otisnuta jedan pored drugoga)	149
Psalmi (metrički)	60
Erazmove parafraze nekoliko knjiga Novoga zavjeta (1-21 pobrojane) koje su objavili protestantski nakladnici	24
Zbirke od jednoga ili dva Evanđelja i nekoliko drugih knjiga Novoga zavjeta	9
Sinoptička Evanđelja	3
Pojedinačno Evanđelje u prozi	75
Pojedinačno Evanđelje metričko	12
Četrnaest poslanica apostola Pavla	19
Trinaest poslanica apostola Pavla	5
Deset poslanica apostola Pavla	14
Četiri poslanice apostola Pavla	2
Tri poslanice apostola Pavla	11
Dvije poslanice apostola Pavla	13
Sedam kanonskih poslanica	6
Tri kanonske poslanice	5
Pojedinačne poslanice (Pavlove i kanonske)	87
Dijelovi dviju i više knjiga Staroga zavjeta, osim Psalama	7
Dijelovi jedne knjige Staroga zavjeta, osim Psalama	21
Pojedinačni Psalmi	26
Dijelovi Evanđelja i Djela apostolskih	3
Dijelovi sva četiriju Evanđelja	3
Dijelovi pojedinačnih Evanđelja	16
Dijelovi Otkrivenja	3
Dijelovi cijele Biblije uređeni kao molitvenik	9
Brevijar na latinskom u izdanju Henrika VIII.	1
Knjiga zajedničke molitve na latinskom za protestante u Britaniji	13
Velika konkordancija organizirana po abecednom redu	9
Mala konkordancija izabраниh odlomaka	22
Biblija u slici s odvojenim biblijskim citatima na latinskom	17

Prijevodi na narodne jezike

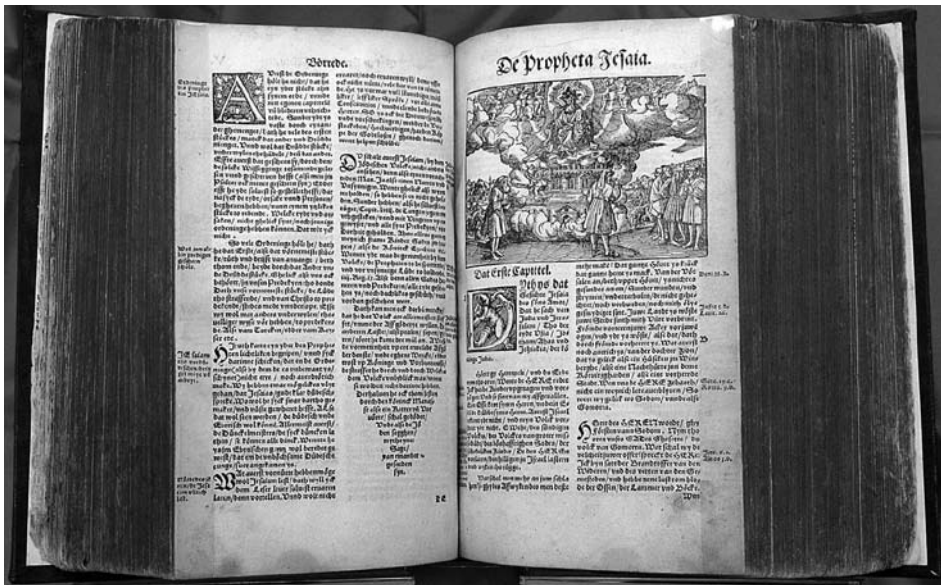
Sveto pismo i kod Židova i u ranoj Crkvi bilo je napisano na jeziku kojim su vjernici govorili. Bogoslužja i okupljanja ranih kršćana, uz molitvu i slavljenje, većim su se dijelom sastojala od čitanja i tumačenja Svetog pisma. Vjernici su bili poslušni Kristovu nalogu, propovijedali su evanđelje. Božju riječ su naviještali i tumačili gdje god su živjeli ili prolazili. Stoga je prevođenje i širenje Biblije tijekom povijesti išlo ukorak sa širenjem kršćanske vjere.

Isusov nalog da ponesu evanđelje svim narodima¹⁴ te silazak i primanje sile Duha Svetoga na dan Pedesetnice (Dj 1,5.8; 2,1-12)¹⁵ učinili su prijevod Svetog pisma temeljnim za kršćanski identitet. Od tada je prevođenje Biblije, pisane Božje riječi, bilo povezano s misionarskim radom i često je intenzivirano u kršćanskim pokretima buđenja vjere i duhovne obnove. Fenn ističe da je Biblija bila u središtu tijekom dvaju tisućljeća misionarskog djelovanja Crkve, i to iz tri razloga: prvo, Biblija je bila izvor nadahnuća i duhovna hrana misionara; drugo, Biblija je bila temelj bogoštovlja Crkve u koju su misionari nastojali ucijepiti poganska ili nekršćanska plemena i pojedince; treće, Biblija je bila sama po sebi sredstvo evangelizacije. Misionar je, stoga, bio vezan uz Bibliju trostrukom vezom: njegov duhovni život i autoritet kao navjestitelja evanđelja ovisio je o njegovu poznavanju Svetoga pisma; poruka koju je naviještao i Crkva u koju je dovođio obraćenike bile su usredotočene na Bibliju; Sveto pismo bilo je sredstvo po kojemu je evanđelje moglo doprijeti do uma i srca ljudi, često učinkovitije nego ikoja misionarova riječ (Fenn, 1976, 383).

Razlozi za prevođenje Biblije na narodne jezike višestruki su. Prvi i najznačajniji razlog je evangelizacija, navještaj, širenje i utvrđivanje vjere. Evangelizacija je širenje, naviještanje i propovijedanje evanđelja (radosne vijesti), poruke spase-nja po vjeri u zastupničku smrt i uskrsnuće Isusa iz Nazareta (Rim 4,24-25; 10,9-10), Spasitelja čovječanstva, koja od slušatelja treba biti prihvaćena i popraćena pokajanjem ili promjenom načina razmišljanja i djelovanja u skladu sa Svetim pismom, priznavanjem grijeha, obraćenjem i predavanjem života Bogu (Jambrek,

14 Isus je rekao svojim učenicima: "Dana mi je sva vlast na nebu i na zemlji! Zato idite i počnite činiti mojim učenicima sve narode krsteći ih u ime Oca i Sina i Duha Svetoga, učeći ih da drže sve što sam vam zapovjedio. Evo, ja sam s vama u sve dane do svršetka svijeta" (Mt 28,18-20).

15 Po silasku Duha Svetoga učenici Galilejci na brojnim su jezicima govorili o veličanstvenim djelima Božjim. Toga su dana u Jeruzalemu boravili Židovi, ljudi pobožni iz svakog naroda pod nebom. Učenici su im naviještali evanđelje jezikom u kojemu se svaki tamo nazočni čovjek rodio. Ne samo da su učenici govorili, već su ih slušatelji čuli i razumjeli poruku. Toga se dana crkvi pridružilo oko tri tisuće osoba (Dj 2,41). Slušatelji su čuli radosnu vijest, a zatim su proslavljali Boga na svome jeziku.

Lutherova Biblija iz 1545.

2007, 62). Drugi razlog je duhovna obnova i liturgijska potreba crkve.¹⁶ Reforma- cija je, kao pokret za duhovnu obnovu Crkve, snažno poticala evangelizaciju.

Reformatori su naglasili da Bog po milosti dariva spasenje čovjeku koji ga jedino u vjeri prihvaća, čime započinje osobni dinamični odnos između Boga i čovjeka. Cilj kršćanskoga življenja jest osobni odnos vjernika s Bogom. Taj se odnos izgrađuje u međusobnoj komunikaciji Boga i čovjeka po riječi. Bog govori i objavljuje se čovjeku, a čovjek mu vjerom i svetim življenjem uzvraća. Budući da Bog progovara čovjeku i objavljuje se u Svetom pismu, reformatorima je bilo vrlo važno da svaki čovjek može Sveto pismo čitati i razumjeti te u vjeri na Božje poticaje odgovoriti. Zato se Sveto pismo prevodi na narodne jezike i tiska u ne- slućenim nakladama ne raspačava ne samo intelektualcima i kleru, već i svakom čovjeku bez obzira na obrazovanje, jer Duh Sveti koji je Sveto pismo nadahnio nastavlja ga i tumačiti.¹⁷

16 Među ostalim razlozima mogu biti navještaj i zaštita denominacijskog učenja, financijski do- bitak te osobni intelektualni izazov prevoditelja (Jambrek, 2007, 62).

17 Matija Vlačić izvrsno sažima teološke stavove reformatora: "Od Boga treba tražiti sva dobra, osobito ono najveće - shvaćanje njegove riječi... Dar je Kristov i da nam otkriva Sveto pismo i da prosvjetli naše srce da razumijemo Sveto pismo (Lk 24,25). Iz Njegove punine svi mi moramo primiti. To se pak događa kad ga vjerom priznajemo i primamo. Duh je Sveti i autor i tumač Svetoga pisma. Njegova je zadaća uvesti nas u svu istinu (Iv 16,13). Njegova je zadaća

Svjesni da je Evanđelje “snaga Božja svakomu tko vjeruje” (Rim 1,16) reformatori su nastojali naviještati Evanđelje govorenom i pisanom riječi svakom čovjeku, kako bi on mogao povjerovati i imati živi odnos s Bogom. Shvatili su da je najuspješnije naviještanje Evanđelja na jeziku koji svaka osoba najbolje razumije. Stoga se propovijedalo i pisalo i na latinskom i na narodnim jezicima.

Do pojave tiska i prve tiskane knjige Biblija je bila prevedena na 33 svjetska jezika. Novi vijek na kulturnom i vjerskom području označen je s jedne strane pojavom tiska, a s druge strane reformacijom u kršćanstvu. I jedno i drugo stavilo je Bibliju u prvi plan te je ona postala sve traženija i dostupnija knjiga. Do kraja 15. st. cijela Biblija bila je tiskana na jedanaest jezika, a na dvanaestom, staroaramejskom, samo Novi zavjet. Za vrijeme reformacije u šesnaestom stoljeću, koja je potakla prevođenje Biblije na narodne jezike, tiskani su prijevodi na još dvadeset i šest jezika, u sedamnaestom stoljeću na trinaest jezika, u osamnaestom stoljeću na šesnaest jezika.

Lutherov prijevod Biblije na njemački jezik

Najstariju tradiciju prevođenja Biblije na narodni jezik imala je Njemačka (Black, 1976, 423). Prije Lutherova prijevoda, na njemačkom je jeziku objavljeno sveukupno trinaest prijevoda Biblije. Biblija Johanesa Mentelina, tiskana 1466. u Strassburgu, jedna je od prvih knjiga tiskanih na njemačkom jeziku i prva Biblija tiskana na njemačkom jeziku.¹⁸ Do izdanja Lutherove Biblije doživjela je u južnoj Njemačkoj trinaest izdanja u različitim izdavača.¹⁹

Lutherove knjige vrlo su uspješno distribuirane po cijeloj Europi. Kad je u rujnu 1522. objavio svoj Novi zavjet na njemačkom jeziku, *Das Neue Testament Delitzsch*, više od dvjesto pedeset tisuća primjeraka njegovih tiskovina bilo je rašireno u Europi. Novi zavjet, tiskan u nakladi od tri ili četiri tisuće primjeraka, u nekoliko je tjedana rasprodan, a u prosincu te godine objavljeno je drugo izdanje. Do 1533. tiskana su osamdeset i tri izdanja Lutherova prijevoda Novoga zavjeta na njemačkom jeziku (Greenslade, 1976, 477). Njegova Biblija iz 1534., Stari i Novi zavjet na njemačkom jeziku, objavljena je u jedanaest izdanja, a do 1546, za njegova života, bilo je otisnuto oko 430 izdanja cijele Biblije ili pojedinačnih knjiga Biblije. Za vrijeme Lutherova života izlazila su nova revidirana izdanja

upisati Pismo u naše srce (Jr 31,33). Proroštvo naime i cijelo Sveto pismo (kako svjedoči Petar u 2 Pt 1,20) nije stvar vlastita uma ili izlaganja nego ga, kao što je izloženo po prorocima od Duha Svetoga, treba tumačiti u njegovu svjetlu (Vlačić, 1993, 67).

18 Prijevod je priređen 1350, a prvi put tiskan 1466. Prijevod je priređen prema Vulgati i, unatoč brojnim revizijama, posebice 1475. i 1483, nije zadovoljavao Lutherove jezične standarde.

19 Pretpostavlja se da je sveukupno tiskana u osam do deset tisuća primjeraka, što ukazuje na veliko zanimanje za Bibliju. Tim više što je Biblija bila dosta skupa; procjenjuje se da je vrijedila kao kuća u gradu ili četrnaest ugojenih volova (Black, 1976, 423).

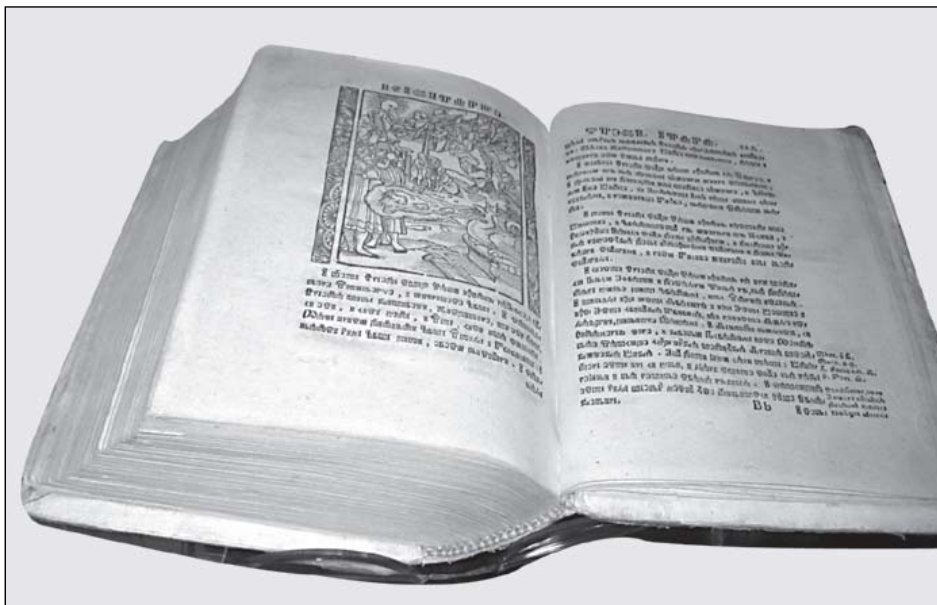
cijele Biblije – 1534, 1535, 1536, 1539, 1541, 1545. i postumno 1546.²⁰ Samo je u Wittenbergu između 1546. i 1600. objavljeno više od šesdeset izdanja njemačke Biblije u prosječnoj nakladi od dvije tisuće primjeraka.²¹

Biblijom je Luther utjecao na više ljudi nego svim svojim spisima zajedno. Njegovo uvjerenje da Biblija treba biti prevedena s izvornih jezika oblikovalo je javno mnijenje, a posjedovanje Biblije bilo je pokazatelj stupnja kulture pojedinca. Pod utjecajem humanizma razvio se snažni biblijski pokret u Europi šesnaestoga stoljeća koji je – uz proučavanje Biblije na izvornim jezicima, hebrejskom i grčkom te latinskom – potaknuo prevođenje Biblije na mnoge narodne jezike. U vrijeme reformacije objavljena su izdanja cijele Biblije na nizozemskom (1522), francuskom (1530), njemačkom (1534), engleskom (1535), švedskom (1541), danskom (1550), španjolskom (1553), poljskom (1561), staroslavenskom (1581), slovenskom (1584), islandskom (1584), velškom (1588) i mađarskom (1590).²² Prve Biblje na narodnim jezicima često su bile bogato ilustrirane.

Prijevod Biblije na hrvatski jezik

Prvi tiskani Novi zavjet na hrvatskom jeziku, u prijevodu Antuna Dalmatina, Stipana Konzula i njihovih suradnika Jurja Cvečića i Jurja Juričića, objavljen je 1562/63. u Biblijskom zavodu u Urachu pokraj Tübingena, utemeljenom sa svrhom da se prevode, tiskaju i distribuiraju Biblija i druga reformacijska djela na hrvatskom jeziku. Reformatori su nastojali proširiti utjecaj reformacije, naviještati evanđelje pisanom riječju i mijenjati duhovno stanje u povijesnim hrvatskim zemljama i šire. U planu Biblijskoga zavoda bilo je izdanje cijele Biblije, crkvenih otaca i druge poučne literature. Reformatori su vjerovali da će se Biblija i poučne knjige čitati kako u Hrvatskoj i Dalmaciji, tako i u Bosni, Srbiji, Bugarskoj – sve do Carigrada. Dio njihove vizije bila je evangelizacija jugoistočne Europe. Nisu uspjeli tiskati cijelu Bibliju na hrvatskom jeziku, već samo Novi zavjet i knjigu Proroka iz Staroga zavjeta. Knjige Mojsijeve (Petoknjižje) i knjiga Psalama bile su prevedene, a možda i ostale knjige Staroga zavjeta, ali nisu tiskane jer je Biblijski

- 20 Smatralo se da je postumno izdanje iz 1546. znatno promijenjeno, stoga je saski izbornik August I. okupio skupinu učenjaka i dao im zadatak da provjere tekst Biblije. Provjerom teksta izdanja iz 1546. zaključeno je da se jedini i nepromijenjeni tekst Lutherova prijevoda Biblije nalazi u izdanju iz 1545. To je izdanje poslužilo za pripremu wittenberškog izdanja Biblije iz 1581. koje je potvrdio saski izbornik. Bibliji iz 1545. dana je neka vrsta kanonskog statusa, što je i danas vidljivo.
- 21 Tiskar Hans Lufft je u razdoblju od 1534. do 1574. tiskao i prodao, pretpostavlja se, skoro sto tisuća primjeraka Biblije (Greenslade, 1976, 478).
- 22 U vrijeme prije reformacije tiskane su Biblije na nekoliko narodnih jezika, primjerice na češkom, katalonskom, nizozemskom i francuskom. Iscrpniji prikaz u: Greenslade, 1976, 478 i Arapović, 2002, 44-46.

Prvi i drugi del Novoga Testamenta, glagoljski, 1562-1563. Fotografija primjerka iz Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu (uvez iz 1572). Format 15.5 x 20.5 cm.

Prvi i drugi del Novoga Testamenta, ćirilčki, 1563. Fotografija primjerka iz Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu. Format 14.5 x 19.5 cm

Naslovna stranica *Knjige proroka Joela* na hrvatskom jeziku. Preuzeto iz knjige *Proroci MDLXIII: Prvotisk Proroka Staroga Zavjeta na hrvatskom jeziku, studija i preslik*, Sveučilište u Mostaru, 2002. Pretisak je priredio i predgovor napisao Borislav Arapović.

zavod, zbog prerane smrti utemeljitelja Ivana Ungnada (1493-1564), prestao s djelovanjem.

Prvi del Novoga Testamenta koji sadrži Evanđelja i Djela apostolska otisnut je glagoljskim slovima 1562, a *Drugi del Novoga Teštamenta* s poslanicama i *Otkrivenjem* 1563. godine.²³ Tekst Ivanova *Otkrivenja* popraćen je s 26 ilustracija. Prvi dio tiskan je u dvije tisuće, a drugi dio u tisuću primjeraka. Prijevod je posvećen caru Maksimilijanu II. (1527-1576), a posveta je tiskana goticom na njemačkome jeziku.

Isti prijevod *Prvoga i drugog dijela Novoga zavjeta* na hrvatski jezik otisnut

23 Pretisak glagoljčkoga *Novoga Testamenta* objavio je 2007. Teološki fakultet "Matija Vlačić Ilirik" iz Zagreba. Pretisak je priredio i pogovor napisao Alojz Jembrih.

je ćirilčkim slovima 1563. u Biblijskom zavodu u tisuću primjeraka.²⁴ Tekst Ivanova *Otkrivenja* popraćen je s 27 ilustracija. Izdanje je posvećeno bavarskomu vojvodi Wolfgangu.

Hrvatski su protestanti u Biblijskom zavodu ubrzano radili na prevođenju cijele Biblije. Od knjiga Staroga zavjeta bila je za tisak latiničkim i glagoljskim slovima priređena knjiga *Proroczi*. Latiničkim je slovima otisnuta 1564. u pedeset ogleđnih primjeraka.²⁵ O sudbini priređenog prijevoda glagoljskim slovima nemamo podataka.

Sveto pismo, pisana Božja riječ

Dok je Katolička crkva u prevođenju, tiskanju i širenju Biblije vidjela samo veliku opasnost za Božju riječ, a Tridentski sabor zabranio tiskanje tekstova Biblije bez crkvenog odobrenja i ograničio čitanje Biblije na živim jezicima (Tomić, 1986, 267)²⁶, reformatori su jasno isticali da je Sveto pismo Božja riječ i da oživljava one koji joj vjeruju. Duh Sveti je čini živom.

Za razliku od rimokatoličke teologije koja je ideju o pravoj vjeri i crkvi temeljila na neprekinutom kontinuitetu crkvenoga učiteljstva i crkvenih struktura na čelu s papom i biskupima, protestantska misao i praksa o pravoj vjeri i crkvi temeljila se na kontinuitetu Riječi Božje u crkvi. Prava vjera i prava crkva jesu tamo gdje se Riječ Božja naviješta, sluša, prihvaća i čuva.²⁷

Reformacijsko načelo *sola Scriptura* potaklo je niz pitanja u vezi sa Svetim pismom koja su reformatori promišljali i na temelju Pisma o njima pisali i propo-

24 Pretisak ćirilčkoga *Novoga Testamenta* objavio je 2008. Teološki fakultet "Matija Vlačić Ilirik" iz Zagreba. Pretisak je priredio i pogovor napisao Alojz Jembrih.

25 Knjigu *Proroczi MDLXIII: Prvotisak Proroka Staroga Zavjeta na hrvatskom jeziku, studija i preslik* objavilo je Sveučilište u Mostaru 2002. godine. Borislav Arapović priredio je preslik i napisao iscrpnu studiju o Biblijskom zavodu u Urachu te o prijevodu Biblije na hrvatski jezik.

26 U dokumentu *Deset pravila u pogledu zabranjenih knjiga* koje su priredili koncilski oci izabrani na Tridentskom koncilu (25 sjednica), a potvrdio ih je papa Pio IV, knjige reformatora bile su u potpunosti zabranjene, a čitanje prijevoda knjiga Staroga zavjeta moglo je po prosudbi biskupa biti dozvoljeno jedino učenicim i pobožnim ljudima. Takvi prijevodi mogli su se koristiti samo kao pojašnjenje Vulgate, za razumijevanje Svetoga pisma, a ne kao pravovjeran tekst. Prijevodi Novoga zavjeta, koje su učinili reformatori na narodnim jezicima, zabranjeni su jer od njihova pomnog čitanja, smatrali su koncilski oci, obično proizlazi velika opasnost, a malo koristi (Jambreč, 2007, 67).

27 "Sveto pismo treba čitati u strahu Božjem, tako da pouzdano odlučimo da ne skrećemo ni desno ni lijevo, bilo u vjeri, bilo u moralu, bilo u kojim drugim činima (Jš 1,7-8, Pnz 5,32). Bog je naime najmudriji, tako da On jedini zna put i s pravom u ovoj Njegovoj kući treba slušati Njega kao jedinog i vrhovnog domaćina" (Vlačić, 1993, 71).

vijedali. Među tim temeljnim pitanjima bilo je pitanje kanona, autoriteta, dostatnosti, jasnoće i razumijevanja Biblije. U ovome ćemo radu slijediti promišljanja vodećih teologa reformacije o pojedinom pitanju i usvojena učenja pojedine tradicije reformacije, protureformacije i katoličke obnove kako su zapisana u njihovim temeljnim dokumentima. Za evangeličku tradiciju reformacije pratit ćemo *Augsburšku vjeroispovijest* (1530), za reformiranu tradiciju reformacije *Drugo helvetsko vjeroispovijedanje* (1566), za anglikansku tradiciju reformacije *Trideset i devet članaka vjere Anglikanske Crkve* (1563) te *Westminstersko vjeroispovijedanje* u kojem se odražavaju stavovi najbliži umjerenom anabaptističkom krilu radikalne tradicije reformacije. Za protureformaciju i katoličku obnovu mjerodavni su dokumenti Tridentskoga sabora.

Kanon Svetoga pisma

Ad fontes, poziv humanista na povratak izvorima, snažno je odjeknuo među reformatorima i pokrenuo niz pitanja, među njima i pitanje kanona Svetog pisma.²⁸ Povratak na izvore Svetoga pisma shvaćen je različito. Koji je izvorni tekst Svetog pisma? Erazmo Roterdamski objavio je kritički tekst Novoga zavjeta: usporedno ispravljen tekst na latinskome s izvornikom na grčkome. Neznatno zatečeni pojavom pitanja kanona Svetoga pisma, reformatori najčešće naglašavaju kršćanski kanon Svetog pisma, koji sadrži šezdeset šest knjiga: trideset devet knjiga Staroga zavjeta i dvadeset sedam knjiga Novog zavjeta. Temelj kršćanskom kanonu za Stari zavjet jest kanon hebrejske Biblije ustanovljen najvjerojatnije u četvrtom stoljeću, a najkasnije u drugom stoljeću prije rođenja Isusa Krista, koji su potvrdili Židovi u Palestini u prvom stoljeću.²⁹ Tom je kanonu Katolička crkva tijekom stoljeća pridodala, a službeno na Tridentskom saboru (1546) i potvrdila, apokrifne knjige³⁰ (poznate u Katoličkoj crkvi kao drugokanonske ili deuteroka-

28 Riječ kanon (grč. *kanōn*, pravilo, norma, mjera) u kršćanstvu odnosi se na standard kojim se provjeravalo je li nešto nadahnuto od Boga ili nije te na skupinu knjiga koje su prošle tu provjeru i koje je rana crkva prepoznala kao "mjeru vjere".

29 Rabinski koncil u Jamniji blizu Haife 90. godine raspravljao je o pravu nekih knjiga da ostanu u kanonu hebrejske Biblije. Rasprave na koncilu nisu se toliko bavile prihvaćanjem nekih spisa u kanon, nego njihovim pravom da ondje ostanu. Kanon hebrejske Biblije ima tradicionalno dvadeset i četiri knjige podijeljene u tri skupine. To su: Zakon, Proroci i Spisi. Kršćanski kanon Staroga zavjeta istovjetan je kanonu hebrejske Biblije, no broj knjiga razlikuje se jer su u kršćanskom kanonu *Samuelova knjiga*, *Knjiga Ljetopisa* i *Ezra-Nehemija* podijeljene u dvije knjige, a odvojene su i pojedinačne knjige Malih proroka koje se nalaze u kanonu hebrejske Biblije pod nazivom *Dvanaestorica*. U kršćanskom kanonu Staroga zavjeta promijenjen je redoslijed knjiga u odnosu na kanon hebrejske Biblije jer je prihvaćeno predmetno grupiranje umjesto službenog redoslijeda (McDowell, 26).

30 Apokrifne knjige Staroga zavjeta su: *Prva Ezrina*, *Druga Ezrina*, *Tobija*, *Judita*, *Dodaci Esterinoj knjizi*, *Mudrost Salomonova* ili *Knjiga Mudrosti*, *Crkvenica* (knjiga je poznata i kao *Mudrost*

nonske knjige) te apokrifne dijelove *Knjige o Esteri* i *Knjige proroka Daniela*.³¹ Reformatori u šesnaestom stoljeću naglašavaju kanon hebrejske Biblije te odbacuju apokrifne ili drugokanonske knjige, iako su se mnogi od njih godinama nakon usvajanja kanona hebrejske Biblije služili citatima iz apokrifnih knjiga.³²

Luther je izdvojio apokrifne knjige iz kanona Staroga zavjeta i smjestio ih između trideset i devet knjiga Staroga zavjeta i Novoga zavjeta, s napomenom da apokrifne knjige nisu jednake Svetom pismu, iako su korisne i dobre za čitanje. U Novom zavjetu Luther je brojevima od 1 do 23 označio novozavjetne knjige koje je smatrao kanonskima, potom je bez brojčane oznake poredao zadnje četiri knjige (*Hebrejima*, *Jakovljevu poslanicu*, *Judinu poslanicu* i *Otkrivenje*), a u komentarima o tim knjigama dao im je nižu ocjenu.

Na razvoj kršćanstva i usvajanje kanona Svetoga pisma tijekom i nakon reformacije u početku su velik utjecaj imali sami reformatori, no nakon nekog vremena, kad su se oblikovale i učvrstile pojedine tradicije reformacije, stavovi o pitanju kanona Svetoga pisma jasno su definirani u vjeroispovjednim dokumentima pojedinih tradicija. U ranim i specifičnim vjeroispovjednim dokumentima, primjerice u anabaptističkoj *Schleithemskoj vjeroispovijesti* (1527) i luteranskoj *Augsburškoj vjeroispovijesti* (1530), ne spominje se kanon Svetoga pisma.

Belgijsko vjeroispovijedanje (1561) u četvrtom članku nabroja kanonske knjige Staroga i Novog zavjeta i ističe da oko kanona “nema nikakve rasprave”. U šestome članku navodi se popis apokrifnih knjiga te se ističe: “Crkva svakako može čitati ove knjige i učiti iz njih o svemu onome o čemu se slažu s kanonskim knjigama, no apokrifne knjige nemaju onu snagu i kvalitetu da bi čovjek iz njihova svjedočanstva mogao razabrati bilo koji aspekt vjere ili kršćanske religije. One pogotovo ne mogu umanjiti autoritet drugih svetih knjiga.”

Isusa, Sirahova sina ili *Knjiga Sirahova*), *Baruh*, *Jeremijino pismo*, *Azarjina molitva*, *Pjesma triju mladića* (Dodaci *Danielovoj knjizi*), *Suzana*, *Manašeova molitva*, *Prva knjiga o Makabejcima* i *Druga knjiga o Makabejcima*. Židovi nisu prihvatili kanonski status tih knjiga i zato one nikad nisu uvrštene u kanon hebrejske Biblije. Međutim, rukopisi *LXX* (*Septuaginta*) uključuju ih kao dodatak kanonskom Starom zavjetu. Prve latinske Biblije, prevedene u drugom stoljeću poslije rođenja Isusa Krista na temelju *LXX*, uključivale su apokrifne. Vulgata, latinski prijevod Biblije, radi razliku između *libri ecclesiastici* i *libri canonici* i time apokrifima dodjeljuje drugotni status. Jeronim, prevoditelj Vulgate, odbacio je apokrifne knjige kao dio kanona, no pod pritiskom neke je od njih preveo (*Tobija* i *Judita*), a nakon njegove smrti apokrifne su knjige unesene u Vulgatu iz starih latinskih prijevoda (*Vetus latina*).

31 Dominikanac Siksto Sijenski (1520-1569) uveo je podjelu na *protokanonske* ili *prvokanonske* knjige koje su uvijek i kod svih kršćanskih crkava smatrane od Boga nadahnutima i kanonskim te na *deuterokanonske* ili *drugokanonske* knjige, koje su neke crkve nadodale zbog raznih povijesnih razloga i “koje nisu uvijek i posvuda bile u kanonu” (Tomić, 1986, 149).

32 Calvin je, primjerice, citirao *Baruha*, *Knjigu Mudrosti* i *Knjigu Sirahovu*. Apokrifne knjige citirali su i Martin Luther, Philipp Melanchthon, Matija Vlačić Ilirik i mnogi drugi reformatori.

Drugo helvetsko vjeroispovijedanje (1566) u prvome poglavlju naslovljenom "O Svetom pismu kao istinitoj Riječi Božjoj" govori o kanonskim knjigama u prvome članku, a o apokrifima u devetom: "Vjerujemo i priznajemo da su kanonske knjige svetih proroka i apostola, kako u Starom, tako i u Novom Zavjetu, istinita Riječ Božja, koja sama po sebi ima vrhovni autoritet, koja ne potječe od ljudi jer sam je Bog govorio očevima, prorocima, apostolima, a još i danas nam govori kroz Sveto pismo."

Westminstersko vjeroispovijedanje (1647) u prvome poglavlju iznosi učenje o Svetome pismu te u drugom članku navodi da se Sveto pismo, pisana Božja riječ, sastoji poimence od 39 knjiga Staroga zavjeta i 27 knjiga Novoga zavjeta. Sve su te knjige Bogom dane i Bogom nadahnute kao jedino mjerilo vjere i života. U trećem je članku kratko obrazloženje o apokrifima: "Knjige koje nazivamo apokrifnim knjigama nisu Bogom nadahnute, stoga ne pripadaju u kanon Pisma i nemaju nikakva autoriteta u Crkvi Božjoj; ne smije ih se odobravati niti se njima koristiti drugačije nego bilo kojim ljudskim pisanim djelom."

Radikalni su reformatori u početku reformacije kraće vrijeme slijedili Luthera. Kad je Luther istaknuo načelo *samo Pismo* nad tradicijom i papinskim autoritetom te načelo *samo vjera* nad dobrim djelima, mnogi su ga radikalni reformatori prihvatili svojim učiteljem i slijedili ga. No kad je Luther pojedine knjige kanona Svetog pisma ozbiljno kritizirao zbog nedovoljna naglaska vjere, većina je radikalnih reformatora prihvatila predreformacijsko stanje te djelomice koristila apokrifne knjige (Williams, 1962, 819). Radikalna tradicija reformacije, u svim svojim brojnim varijacijama, nakon razilaženja s Lutherom nije imala jasan i čvrst stav oko kanona Svetoga pisma. Propovjednici su nepokolebljivo prihvaćali hebrejski kanon Staroga zavjeta, a poneki su među njima u svojim propovijedima i pisanim djelima ponekad citirali i apokrifne knjige.³³ U pitanju uporabe apokrifa neki su radikalni reformatori bili bliži katoličkom nego protestantskom gledištu.

Većina vodećih protestantskih reformatora odbacila je apokrifne knjige kao lažne i krivovjerne, ili u najmanju ruku manje vrijednima. Anglikanska je crkva prihvatila apokrifne knjige kao poučno štivo koje se može čitati. Šesti članak iz *Trideset i devet članaka vjere Anglikanske crkve* (1563) razlaže o dostatnosti Svetog pisma za spasenje: "Pod time što nazivamo Svetim pismom podrazumijevamo one kanonske knjige Starog i Novog zavjeta, u čiji autoritet nitko nikada u Crkvi nije sumnjao." Zatim nabraja trideset i devet kanonskih knjiga Staroga

33 Pilgram Marpeck četiri je puta citirao *Zavjet dvanaestorice patrijarha* (*The Testament of the Twelve Patriarchs*), a Michael Sattler često je citirao *Četvrtu Ezrinu knjigu* u svom pismu (1527) anabaptistima u Horbu (Williams, 1962, 819). Peter Riedemann je u svome vjeroispovijedanju citirao više od tisuću puta kanonske knjige Svetoga pisma te oko četrdeset puta apokrifne knjige, dvadeset iz *Knjige mudrosti* (Estep, 1977, 144).

Novum Testamentum Jesu Christi filii Dei ili *Glossa compendiaria* ispravljeno je i doradeno izdanje Novoga zavjeta Matije Vlačića Ilirika. Djelo donosi u jednom stupcu Vlačićevu redakciju grčkoga teksta Novoga zavjeta, u drugome usporednom stupcu ispravljenu i dopunjenu latinski prijevod Erazma Roterdamskog te ispod obaju usporednih tekstova iscrpni komentar u kojem su obrađene novozavjetne riječi i slike. *Glossa compendiaria* služila je kao priručnik za proučavanje i tumačenje Novoga zavjeta. Prvo izdanje tiskano je u Baselu 1570, a drugo (na slici) u Frankfurtu na Majni 1659. godine.

zavjeta te nekanonske (apokrifne) knjige. Nekanonske knjige “Crkva čita (kako kaže Jeronim) kao uzore života i pravila o ćudoređu, ali ih ne koristi kao dokaz za nauk vjere.”

Katolička crkva na Tridentskom saboru (1546) prepoznala je, definirala i proglasila apokrifne knjige kanonskima. Poredak knjiga slijedi popis s koncila u Firenci (1442) prema planu iz Septuaginte. Na četvrtoj sjednici, 8. 4. 1546, Tridentski sabor donio je *Dekret o izdanju i uporabi Svetoga pisma*, iz kojega prenosimo prvi odjeljak:

Sveti sabor, vidjevši da bi bilo veoma korisno Crkvi Božjoj, ako se između

svih latinskih izdanja svetih knjiga, što se raznose unaokolo, označi koje treba držati autentičnim, određuje i izjavljuje neka bi se u javnim predavanjima, raspravljanju, propovijedanju i izlaganju smatralo autentičnim ovo staro izdanje Vulgate, što je kroz tolike vjekove dugotrajnom upotrebom u Crkvi odobreno, i neka se nitko ni pod kakvom izlikom ne usudi i ne pomisli zabaciti ga (Tomić, 1986, 267).

Božja objava u Svetom pismu

Reformatori šesnaestoga stoljeća razlikovali su tri oblika Božje riječi. Prvi je oblik živa Božja riječ ili Isus Krist, drugi je pisana Božja riječ ili Sveto pismo (Biblija), a treći govorena Božja riječ ili propovijed.³⁴ Bog se po Riječi objavio i objavljuje čovjeku. Razumijevanje objavljenoga ne obuhvaća samo spoznaju Istine, već i uspostavljanje dinamičnog odnosa s Bogom koji se objavljuje. Biblija kao Božja riječ, slažu se reformatori, dovodi osobu u izravni odnos s Bogom. Matija Vlačić je, pišući o pomagalima za razumijevanje Svetoga pisma, zapisao:

Dakle, pomagalo koje trebamo tražiti na prvom mjestu i najvećim žarom neka bude sam jedini onaj izvor svakoga dobra, nebeski Otac, koji nas vodi Sinu; Sin koji se otkriva iz Očeva krila, koji nam je pristup, istina i put Ocu; napokon sam Duh Sveti, čija je posebna zadaća da nas uputi u svu istinu i da nas učini *θεοδιδάκτοι* ili od Boga poučenima i da nam pruži prave i spasonosne misli pri svakom nastojanju i pokušaju (Vlačić, 1993, 61).

Reformatori su vjerovali da je Bog nastavio govoriti po riječima danim prorocima i apostolima. U tom osobnom susretu Bog u ljubavi progovara čovječanstvu i obnavlja srca ljudi koji mu u vjeri odgovaraju. Bog u svojoj Riječi – *Svetom pismu* (Bibliji) i po njemu u sili Duha Svetoga objavljuje sebe i svoj plan za čovjeka te osvjedočuje ljude o njihovu grijehu i istini. Za reformatore je Riječ Božja značila živu riječ koja govori u svakodnevnim situacijama, jer se Bog objavljuje ljudima u konkretnoj situaciji. Božja objava je uvijek događaj, iskustveni događaj sa živim Bogom koji svim ljudima objavljuje poruku spasenja, istinu o čovjeku, njegovu dostojanstvu, poslanju, smislu života, stanju u grijehu, spasenju i vječnom životu. Objava je dijalog Boga i čovjeka u vidu zajedništva života, zajedništva s Ocem i Sinom njegovim Isusom Kristom u Duhu Svetome (Jambrek, 1999, 54-62).

Sveto pismo je nadahnuto Duhom Svetim

Nakon što je djelovao u povijesti, Bog nije dozvolio da ljudsko razumijevanje tih događaja, kao i svjedočanstvo o njima, ovisi samo o pukom slučaju, već je na-

34 *Drugo helvetsko vjeroispovijedanje*, primjerice, započinje prvo poglavlje učenjem o Svetom pismu kao istinitoj Riječi Božjoj. Od četvrtog do sedmog odjeljka prvoga poglavlja daje nauk o tome da propovijedanje Božje riječi jest Božja riječ.

dahnio pisce Biblije da sve te događaje zapišu. U svome istraživanju i pronicanju biblijski pisci nisu bili prepušteni sami sebi, već Kristov Duh bijaše u njima (1 Pt 1,10-12). Reformatori su kao i apostol Pavao dosljedno držali da je “svako Pismo od Boga nadahnuto i korisno za pouku, za karanje, za popravljavanje i odgajanje u pravednosti” (2 Tim 3,16). Vjerovali su da je Bog prvobitan autor Svetoga pisma; On je nadahnio umove i riječi izabranih i pripremljenih ljudi koji su u slobodi i vjernosti “Duhom Svetim poneseni od Boga govorili” (2 Pt 1,21). Stoga su čvrsto držali da ono što Biblija kaže – Bog kaže. Sveto pismo je pisana Božja riječ, a Isus Krist je živa Božja riječ, stoga su vjerovali da ono što Sveto pismo kaže – Krist kaže.

Autoritet Svetoga pisma

Interes za nauk o Crkvi, raspiren u četrnaestom stoljeću, podudarao se sa sveobuhvatnim institucionalnim promjenama unutar crkve te socijalnom i političkom krizom europskog društva početkom šesnaestoga stoljeća. Reformna teološka promišljanja istaknula su pitanja autoriteta u Crkvi i međudnosa Boga i čovjeka kao najvažnija pitanja, a odgovorima na ova pitanja i njihovom praktičnom primjenom u vjernikovu življenju uvelike je bio određen tijek reformacije (Jambrek, 1999).

U Crkvi je tijekom petnaest stoljeća njezine povijesti različito razumijevan autoritet. U prvome stoljeću, a sa sve slabijim intenzitetom i nekoliko sljedećih stoljeća, kanonski je autoritet³⁵ bio čvrst temelj za življenje i djelovanje crkve. Riječ Božja se naviještala, poučavala i u življenju primjenjivala. Narednih stoljeća jačao je teološki autoritet³⁶, posebice u vrijeme sedam ekumenskih Sabora. U vrijeme neposredno prije reformacije bio je izrazito naglašavan eklezijalni autoritet³⁷. Teolozi reformacije istaknuli su načelo *sola Scriptura* (samo Pismo) kako bi naglasili autoritet Svetoga pisma (kanonski autoritet) kao nepogrešive Riječi Božje koja je iznad ljudskog mišljenja i zaključaka (teološki autoritet) i crkvene tradicije (eklezijalni autoritet). Autoritet primijenjen u crkvi treba proizlaziti iz Svetoga pisma, smatrali su brojni reformatori, jer je Sveto pismo pisana objava Božja.

Luther je načelom *sola Scriptura* naglasio da je Sveto pismo jedini izvor i mjerilo kršćanskog nauka, vjere i življenja. Sveto pismo je vrelo iz kojega saznajemo i učimo o Bogu i njegovoj volji: Božja riječ je jedino vrelo teologije. Primjenom

35 Kanonski autoritet drži da je Biblija ili Sveto pismo Božja autoritativna objava. Biblija je Božja riječ, nadahnuta Svetim Duhom, nepogrešiva i vrhovni autoritet u svim pitanjima vjere i življenja. Stoga svekoliko kršćansko vjerovanje i življenje mora biti u Bibliji utemeljeno, Božjom riječju predvođeno i po njoj prosuđivano.

36 Teološki autoritet temelji se na doktrinarnim vjerovanjima ili “credima” crkava kao vrelima vjere i življenja.

37 Eklezijalni autoritet podrazumijeva da je Crkva na čelu s papom krajnji autoritet u svim pitanjima vjere i življenja.

načela *sola Scriptura* reformatori su “skinuli s prijestolja papu” i ustoličili Bibliju (Bainton, 1976, 1).

U vrijeme reformacije (kao i prije i poslije) Rimokatolička crkva je prihvaćala autoritet Biblije, no u praksi su vrela i pravila vjere bila podjednako u Svetom pismu i tradiciji Crkve. Naime, u 14. i 15. stoljeću uvažavala se uz Sveto pismo crkvena predaja i mistično iskustvo. Rimokatolički teolozi govorili su o paralelnom izvoru istine, o usmenoj predaji koja se nastavlja u povijesti Crkve. Pismo i predaja smatrali su se jednakovrijednima. Rimokatolička crkva je tijekom povijesti utvrdila tradiciju i opće uvjerenje da crkvena predaja može nadopunjavati Sveto pismo. Reformatori su pak odlučno držali da postoji samo jedan izvor objave – Sveto pismo. Za reformatore je Crkva ispod Riječi Božje. Martin Luther je oštro postavio reformacijsku tezu da je Sveto pismo sudac i tvorac Crkve; pri tome nije želio obezvrijediti ulogu Crkve, već istaknuti da Crkva mora biti sluga Svetoga pisma, a ne njegov gospodar. Zwingli je istaknuo da prava Crkva “počiva samo na Božjoj riječi i Božjoj volji... Takva Crkva ne može pogriješiti... To je prava Crkva, zaručnica Isusa Krista bez mrlje koju vodi i osvježava Božji Duh” (Bloesch, 1989). *Drugo helvetsko vjeroispovijedanje* tvrdi:

Vjerujemo i priznajemo da su kanonske knjige svetih proroka i apostola, kako u Starom, tako i u Novom Zavjetu, istinita Riječ Božja, koja sama po sebi ima vrhovni autoritet, koja ne potiče od ljudi jer sam je Bog govorio očevima, prorocima, apostolima, a još i danas nam govori kroz Sveto pismo.

U ovom Svetom pismu sveopća Crkva nalazi najpotpuniju istinu svega onoga što se odnosi na spasonosnu vjeru, i navođenja Bogu ugodnoga života. U svjetlu je toga Bog jasno zapovjedio da se Pismu ništa ne može dodati niti oduzeti.

Sveto pismo svoju pouzdanost ne dobiva ni od Crkve, ni od ljudskog razuma, nego od onoga koga svjedoči i koji je njegovo živo središte, od Isusa Krista. Oslanjajući se na izvještaje Svetoga pisma (Lk 24,32; Rim 1,16; 2 Tim 3,15.16), reformatori su ustvrdili da je Sveto pismo u sili Duha Svetoga kadro ostaviti dojam na čitatelje i slušatelje, da mu je poruka pouzdana i da je poruku važno prihvatiti. *Westminstersko vjeroispovijedanje* ističe: “Autoritet Svetoga pisma, zbog kojega se u nj treba pouzdati i poslušati ga, ne proizlazi iz svjedočanstva ljudi ili crkve, već proizlazi od samoga Boga (koji je sam po sebi istina), autora Svetoga pisma. Zato Pismo treba prihvaćati, jer je ono Riječ Božja” (1,4).

Isticanjem autoriteta Biblije iznad Crkve (pape i crkvenih koncila) reformatori nisu odbacili svu tradiciju, već samo onu tradiciju koja se suprotstavlja učenju Svetoga pisma.³⁸

38 Reformacija je, naglašavanjem autoriteta i dostatnosti Svetoga pisma u pitanjima vjere i sva-

Dostatnost Svetoga pisma, smatra Luther, funkcionirala je u kontekstu gdje se prema Bibliji odnosilo kao prema knjizi danoj Crkvi – zajednici vjernika – koja je okupljena i vođena Duhom Svetim (George, 81).

Do potpunog uvjerenja i sigurnosti u istinitost i autoritet Božje riječi može nas dovesti jedino Duh Sveti koji po toj Riječi i zajedno s njom svjedoči našim srcima o njezinoj istinitosti (*Westminstersko vjeroispovijedanje*, 1, 5).

Jean Calvin je rekao da je Biblija nadahnuta Božja riječ, objavljena ljudskim jezikom i potvrđena vjerniku unutarnjim svjedočenjem Duha Svetoga.³⁹ Isto kao i Luther, Calvin je tvrdio da je Sveto pismo “utroba” iz koje je Crkva “rođena”, a ne obrnuto. Pape, koncili, pa čak i rani crkveni oci koje je Calvin često citirao, mogu biti, a često i jesu bili u krivu. Po unutarnjem svjedočenju Duha Svetoga, Sveto pismo dokazuje svoju autentičnost i obznanjuje svoje pravo tumačenje marljivu vjerniku.

“Sveto pismo sadrži sve što je potrebno za spasenje”, istaknuto je u šestom članku dokumenta *39 članaka vjere Anglikanske crkve*, “tako da ono što se u njemu ne može pročitati i što se iz njega ne može dokazati nikome ne smije biti nametnuto kao članak vjere ili nešto što je potrebno za spasenje.”

Jasnoća Svetog pisma

Reformatori su često isticali da je glavna poruka Svetoga pisma jasna čak i neobrazovanom laiku, pa stoga svaki čovjek može neposredno doći k Bibliji da bi tražio i našao istinu.

Sve stvari u Pismu nisu same po sebi odmah jasne, niti ih svi jednako razumijevaju. Međutim, one stvari koje je nužno znati za spasenje, vjeru i poslušnost jasno su izložene u Pismu, a korištenjem uobičajenih sredstava postaju razumljive i učenicima i neukima (*Westminstersko vjeroispovijedanje*, 1, 7).

Istaknuvši svetopisamski nauk o svećenstvu svih vjernika, reformatori su naglasili individualnu odgovornost svakog vjernika za odnos s Bogom. Držali su da je Bog

kodnevnoga življenja, uzdrmla teološke temelje brojnih rimokatoličkih učenja koja se nisu mogla potvrditi nedvosmislenim učenjem Svetoga pisma. Reformatori su promišljali i u skladu s Božjom riječju usklađivali dotadašnje učenje i tradiciju Rimokatoličke crkve. Zadržali su učenja i tradiciju koja je bila u skladu sa Svetim pismom, sve ostalo su odbacili. Tako su, primjerice, odbacili rimokatoličko učenje o svecima, jer Isus Krist je jedini posrednik između Boga i ljudi, stoga se ne smije - a i bezrazložno je - zazivati svece i klanjati im se. Budući da prema Svetomu pismu ljudi spašeni vjerom u Krista idu u vječno blaženstvo – a oni koji u njega ne vjeruju u vječnu propast – nema u kršćanskoj crkvi mjesta ni biblijskoga temelja za učenje o čistilištu. Čistilište je izmišljotina Rimske crkve na temelju koje pape i biskupi za sebe prikupljaju materijalna sredstva od lakovjernih ljudi.

39 Iscrpnu Calvinovu teološku misao o Svetome pismu nalazimo u njegovu djelu *Institutes of Christian Religion*, posebice u Prvoj knjizi, od šestog do desetog poglavlja.

Clavis Scripturae Sacrae (*Ključ za Sveto pismo*) Matije Vlačića Ilirika (Hafniae, 1721). U prvome dijelu knjiga sadrži niz Vlačičevih rasprava o svetopisamskome načinu izražavanja te cjeloviti prikaz biblijskih imena, pojmova, riječi i izraza. U drugome dijelu nalazi se sedam rasprava, među kojima se ističu one o tumačenju Svetoga pisma. Djelo je dugi niz godina služilo kao temeljni priručnik za poznavanje cjelokupne Biblije. Tiskano je u više izdanja. Fotografija: Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb.

pozvao ljude u različita zvanja, u kojima trebaju služiti Bogu, naravno, ako su ga upoznali i vjerom prihvatili. Kao i svaki svećenik, vjernici imaju pravo i dužnost čitati i naviještati Riječ Božju. Stoga Luther u Malom katekizmu, namijenjenom uporabi u obiteljima, potanko objašnjava kako i na koji način otac treba poučavati i odgajati svoju obitelj i služinčad u vjeri Bogu te poznavanju i vršenju Božje riječi.⁴⁰

⁴⁰ Lutherov *Mali katekizam* preveli su, priredili i tiskali hrvatski protestanti u Biblijskom zavodu u Urachu na glagoljici (1561), ćirilici (1561) i latinici (1564). Pretisak izdanja priredio je i pogovor napisao Alojz Jembrih, a objavilo ih je IKD "Juraj Dobrila" u Pazinu (latinica, 1991; glagoljica 1994). Lutherov *Veliki i Mali katekizam* prevela je na hrvatski jezik Marina Miladinov, a objavio ih je 2010. Teološki fakultet "Matija Vlačić Ilirik" iz Zagreba.

Tijekom reformacije vodile su se žučne rasprave o vjeri i crkvi. Da bi se obranili od reformatora i sačuvali svoj vjernički puk da ne prijeđe na protestantizam, rimokatolici su često isticali da je protestantska vjera nova vjera, to nije vjera njihovih djedova i pradjedova, te je se treba čuvati jer je kriva. Reformatori su pak isticali da je vjera koju propovijedaju stara vjera, koja se temelji na Svetome pismu i učenju ranih crkvenih otaca. Pozivali su kršćane da na temelju nauka Svetoga pisma prosuđuju svako vjerovanje, propovijedanje i življenje.

Zaključak

Kršćanski humanisti petnaestoga i šesnaestoga stoljeća svojim su pozivom povratku na izvore (*ad fontes*) začeli pokret proučavanja Biblije i uspoređivanje tadašnjih prijevoda Biblije s izvornim hebrejskim, grčkim i latinskim tekstovima. Pod njihovim su utjecajem tiskana brojna latinska izdanja Svetoga pisma Staroga i Novoga zavjeta, revidirana prema izvornim starolatinskim, grčkim i hebrejskim rukopisima. Iako je prijevod na narodne jezike bilo i prije Lutherova izdanja Biblije na njemačkome, njegovo izdanje je snažan poticaj prevođenju, tiskanju i distribuiranju Biblije na brojnim narodnim jezicima, među njima i hrvatskom.

Primjena reformacijskog načela *sola Scriptura* potakla je niz pitanja u vezi sa Svetim pismom, koja su reformatori promišljali i na temelju Pisma o njima pisali i propovijedali te u vjeroispovijestima utvrdili i usvojili. Potvrdili su kršćanski kanon Svetoga pisma, utemeljen na kanonu hebrejske Biblije, te odbacili apokrifne knjige (deuterokanonske knjige) kao nekanonske. Naglasili su da Sveto pismo svoju pouzdanost ne dobiva ni od Crkve, ni od ljudskog razuma, već od Isusa Krista. Oslanjajući se na izvještaje Svetoga pisma reformatori su ustvrdili da je Sveto pismo u sili Duha Svetoga živa Božja riječ koja mijenja ljude, oživljava one koji joj vjeruju.

Teološka misao reformatora i usvojenih vjeroispovijedanja ističe da Biblija – nadahnuta Božja riječ, objavljena ljudskim jezikom i potvrđena vjerniku unutarnjim svjedočenjem Duha Svetoga – sadrži sve što je potrebno za spasenje, da je glavna poruka Svetoga pisma jasna čak i neobrazovanom laiku, pa stoga svaki čovjek može neposredno doći k Bibliji da bi tražio i našao istinu. Sveto pismo je vrhovni autoritet za propovijedanje, teologiju i svakodnevno življenje, a sve kršćansko učenje mora potjecati iz Svetoga pisma, tako da mu se ništa ne dodaje ili oduzima.

Literatura

Arapović, Borislav (2002). *Proroczi*. Mostar, Sveučilište u Mostaru.

Bainton, Roland H. (1976). *The Bible in the Reformation*. U: S. L. Greenslade (ur.), *The Cambridge History of the Bible 3: The West from the Reformation*

- to the Present Day. Cambridge, Cambridge University Press, str. 1-37.
- Black, M. H. (1976). The Printed Bible. U: S. L. Greenslade (ur.), *The Cambridge History of the Bible 3: The West from the Reformation to the Present Day*. Cambridge, Cambridge University Press, str. 408-475.
- Bloesch, Donald (1989). *Osnove evanđeoske teologije 1 i 2*. Novi Sad: Dobra vest.
- Campbell, Ted A. (1996). *Christian Confessions: A Historical Introduction*. Louisville: Westminster John Knox Press.
- Carson, Don A. (1999). Authority in Church. *Evangelical Dictionary of Theology*. Grand Rapids: Baker Book House; Paternoster Press.
- Fenn, Eric (1976). The Bible and the Missionary. U: S. L. Greenslade (ur.), *The Cambridge History of the Bible 3: The West from the Reformation to the Present Day*. Cambridge, Cambridge University Press, str. 383-407.
- George, Timothy (1994). *Theology of the Reformers*. Nashville: Broadman Press.
- Greenslade, S. L. (1976). Epilogue. U: S. L. Greenslade (ur.), *The Cambridge History of the Bible 3: The West from the Reformation to the Present Day*. Cambridge, Cambridge University Press, str. 476-519.
- Hall, Basil (1976). Biblical Scholarship: Editions and Commentaries. U: S. L. Greenslade (ur.), *The Cambridge History of the Bible 3: The West from the Reformation to the Present Day*. Cambridge, Cambridge University Press, str. 38-93.
- Heidelberški katekizam i Drugo helvetsko vjeroispovijedanje*. Osijek: Reformirana kršćanska crkva, Reformirani teološki institut, 2000.
- Jambrek, Stanko (1999). *Hrvatski protestantski pokret XVI. i XVII. stoljeća*. Zaprrešić: Matica hrvatska Zaprrešić.
- Jambrek, Stanko (2001). Sola Scriptura, sola gratia i sola fide kao teološka osnova i poticaj pisanja na narodnim jezicima. *450 – letnica slovenske knjige in slovenski protestantizem*. Ljubljana: Slovensko protestantsko društvo Primož Trubar i Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- Jambrek, Stanko (2004). Vlačićeva borba za istinu. U: Stanko Jambrek (ur.), *Matija Vlačić Ilirik: Zbornik s međunarodnog znanstvenog skupa „Matija Vlačić Ilirik“*. Labin: Grad Labin.
- Jambrek, Stanko (2007). Biblija u Hrvata. *Kairos* 1/2007., str. 61-90.
- Lenhart, John M. (1946). Protestant Latin Bibles of the Reformation from 1520-1570: A Bibliographical Account. *Catholic Biblical Quarterly* 8, 4, O, 416-432.
- Maas, Anthony (1909). Editions of the Bible. U: *The Catholic Encyclopedia*. New York: Robert Appleton Company. <http://www.newadvent.org/cathen/05286a.htm>, posjet 17. 2. 2010.

- McDowell, Josh (2006). *Presudan dokaz za kršćanstvo. I dio: Presuda u korist Biblije*. Zagreb: Duhovna stvarnost.
- Reid, George (1908). Canon of the Old Testament. U: *The Catholic Encyclopedia*. New York: Robert Appleton Company. New Advent: <http://www.newadvent.org/cathen/03267a.htm>, posjet 4. ožujka 2009.
- The Council of Trent: The canons and decrees of the sacred and oecumenical Council of Trent*. Ur. i prev. J. Waterworth, London: Dolman, 1848.
- Tomić, Celestin (1986). *Pristup Bibliji*. Zagreb: Provincijalat franjevac konventualaca.
- 39 članaka vjere. Osijek, Protestantska reformirana kršćanska Crkva u RH, 2003.
- Vlačić Ilirik, Matija (1993). *O načinu razumijevanja Svetoga pisma*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Walden, Wayne (2007). Luther: the One Who Shaped the Canon. *Restoration Quarterly* 49, 1, 1-10.
- Westminstersko vjeroispovijedanje, Veliki katekizam, Mali katekizam*. Tordinci, Reformirani teološki institut "Mihael Starin", 2008.
- Williams, George Huntston (1962). *The Radical Reformation*. Philadelphia: The Westminster Press.

Summary

The Bible in the time of the Reformation

In the first part of the article, the use of the Latin Bible and the Bibles translated in vernacular languages at the time of the Reformation is discussed. In the second part, questions regarding the literal application of the Reformation's rule, sola Scriptura, are considered, among which are questions about the canon, authority, sufficiency, perspicuity and the understanding of the Bible. In the paper, deliberations of the leading theologians of the Reformation are considered, including each individual question and adopted teachings of particular traditions of the Reformation, as well as the counter-Reformation as recorded in their foundational documents. In the conclusion, it is highlighted that the main message of the Bible is perspicuous even for the illiterate layman; therefore, every person can come to the Bible directly to search for and find the truth. The Reformation has reaffirmed that the Bible is the only authority for preaching, theology and daily living, to or from which people should not add or subtract.

Key words: *authority, Bible, Christian doctrine, preaching, Reformation, sola Scriptura, Scripture*